

Юрій Ніколаєць

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2023)

DOI: 10.58407/litopis.230216

© Ю. Ніколаєць, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1986-9956>

У статті охарактеризований розвиток основних сегментів інформаційно-комунікаційного простору України в умовах російсько-української війни. Визначені чинники, які вплинули на динаміку споживання медіа громадянами України, а також умови, що визначають рівень довіри громадян до різних джерел інформації та специфіку їх верифікації. **Мета** полягає у визначенні впливу російсько-української війни на характер змін інформаційно-комунікаційного середовища України та окресленні засобів протидії ворожим інформаційно-психологічним операціям, спрямованим проти суверенітету та територіальної цілісності України. У дослідженні використані загальнонаукові **методи** аналізу та синтезу, індукції та дедукції, абстрагування, узагальнення, а також спеціальні методи дискурс-аналізу, контент-аналізу. **Новизна** дослідження полягає в тому, що воно є однією з перших в Україні спроб комплексного аналізу динаміки інформаційно-комунікаційного простору України в умовах російсько-української війни.

Висновки. В умовах війни українські громадяни змогли створити комфортне для патріотів країни інформаційне поле, орієнтоване на поширення впевненості у можливості перемогти агресора. Це дозволило тривалий час успішно протистояти впливу ворожих інформаційно-психологічних операцій. Цьому певний час сприяла сформована звичка перевіряти інформацію, а також доступність альтернативних джерел контенту в соцмережах, відеохостінгах та месенджерах. З часом соцмережі все частіше почали використовувати для поширення антиукраїнських наративів, що змусило Україну вдатися до нових форм контролю за розповсюдженням інформації. Водночас зусилля держави з протидії поширенню інформації, спрямованої на порушення територіальної цілісності та суверенітету України, є недостатніми. Для виправлення ситуації потрібні скоординовані зусилля органів управління, правоохоронних органів та українського громадянського суспільства, спрямовані на формування середовища, для якого антиукраїнські випадки будуть неприйнятними, а критика влади буде виключно конструктивною, спрямованою не на дестабілізацію ситуації в державі, а на покращення роботи владних структур.

Ключові слова: російсько-українська війна, інформаційний простір, споживання медіа, дискурс, інформаційно-психологічні операції.

Сучасна російсько-українська війна, яка почалася 20 лютого 2014 р. тимчасовою окупацією українського Криму, стала найбільшим збройним протистоянням у Європі з часів Другої світової війни. Після російського збройного вторгнення до Криму бойові дії з квітня 2014 р. розгорнулися на Донбасі, де зусиллями російських спецслужб були створені терористичні організації «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка». Ці дії постали важливими кроками на шляху реалізації імперських амбіцій Кремля. Ідеологічним підґрунтям російської агресії став концепт «русского міра». У сучасний період концепт «русского міра» є спробою створення стратегії геополітичного розвитку на теренах колишнього Радянського Союзу, а також засобом формування ідеологічного підґрунтя протистояння «слов'янсько-православного світу» на чолі з РФ та Західної цивілізації.

Ідеолог «русского міра» О. Дугін у праці «Основи геополітики» ще у 2000 р. стверджував, що «суверенітет України являє собою настільки негативне для російської геополітики явище, що в принципі легко може спровокувати збройний конфлікт. Без чорноморського узбережжя від Ізмаїлу до Керчі Росія отримує настільки велику прибережну смугу, яка реально контролюється невідомо ким, що саме її існування у якості нормальної і самостійної держави ставиться під сумнів»¹. Поширення подібних поглядів у російському суспільстві робило збройну агресію Росії проти України лише справою часу.

¹ Дугін А. Основи геополітики. Москва: АРКТОГЕЯ-центр, 2000. С. 348.

Спираючись на постулати «русского міра», російські медіа намагалися сформувати уявлення про Росію як про православну державу, що протистоїть натиску католицького світу, прагненням США до світової гегемонії та є уособленням колективізму і взаємоповаги членів суспільства. У 2014 р. був актуалізований дискурс про можливість розширення «русского міра», у тому числі й за рахунок застосування силових методів боротьби. Президент РФ В. Путін неодноразово підкреслював готовність Росії захищати росіян, які проживають на території інших країн, у тому числі й за допомогою сили зброї².

У 2014 р. реалізація Росією агресивних планів щодо України передбачала активізацію протистояння в інформаційному просторі. Інформаційна війна мала не лише полегшити захоплення українських земель, а й легітимізувати його. Вістря інформаційно-психологічних спецоперацій було спрямоване проти української громадянської ідентичності, що мало б забезпечити відмову українських громадян захищати власну державу. Метою було визначене формування в громадян РФ, України, європейських країн переконання у штучності створення / відновлення Української держави, неможливості України забезпечувати інтереси власних громадян, пануванні в Україні «неонацистської влади», яка начебто отримала владні повноваження внаслідок перевороту, а також у тому, що поступальний розвиток українського соціуму можливий лише за умови тісного співробітництва або об'єднання із Російською Федерацією.

Російські ЗМІ тиражували тезу про «зовнішнє управління» Україною³, яке подавалося не що інше як результат приходу до влади вихідців з Майдану⁴, яких не підтримало населення «південного сходу» (Донецької, Луганської, Дніпропетровської, Харківської, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей України). Наголос був зроблений на тому, що населення «південного сходу» начебто підтримує ідею створення Новоросії, яка має стати важливим форпостом Росії в боротьбі із зовнішніми ворогами. У російськоцентричному дискурсі набуло поширення твердження, що української нації не існує й ніколи не існувало. Натомість існує малоросійський народ, який є частиною великого російського народу, а Україна як держава постала виключно завдяки зусиллям радянського керівництва, і саме тому сучасна Україна розташована на частині «спокоєвічно російських територій»⁵. А Крим начебто був «окупований» Україною з 1954 до 2014 р.»⁶.

У російських ЗМІ був зроблений наголос, що «повернення Криму» обійшлося без збройного протистояння, без кровопролиття, і це мало слугувати свідченням підтримки абсолютною більшістю населення півострова входження його до складу Російської Федерації. Стверджувалося, що населення Криму радо вітало «звільнення від української окупації, яка тривала». Повернення Криму до складу Російської Федерації називали «відновленням історичної справедливості»⁷. Поруч з тим, розуміючи важливість монополізації інформаційного простору, російська окупаційна влада припинила мовлення кримськотатарського каналу АТР, працівники якого були змушені переїхати до Києва, де й відновили мовлення в червні 2015 р. На тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей була припинена діяльність усіх незалежних від нової влади медіа. Натомість розгорнули діяльність телеканали «Новороссія ТВ», «Мир-24», «Звезда», «Первый республиканский», «Оплот», «Оплот-2» тощо. Серед друкованих видань Донецька найбільш популярними були газети «Новороссія», «Донецкое время», «Донецк вечерний», «Голос Республики». Через тотальний контроль над пресою матеріали подавали без будь-якої критики місцевої влади, і їх часто копіювали від номера до номера. У багатьох виданнях намагалися сформувати культ бойовика О. Захарченка, чий фото розміщували на перших сторінках. Крім того, переважна більшість видань містили матеріали про «успіхи республік» у розвитку промисловості та антиукраїнську пропаганду. Так, наприклад, майже в кожному випуску газети «Новороссія» розміщували статті, спрямовані на викривлення історії України.

У російському інформаційному полі переважали пропагандистські наративи, спрямовані проти української громадянської ідентичності та існування Української державності. Російські політтехнологи намагалися сформувати потужний антиукраїнський політичний дискурс у рамках проєкту «Новоросія». Масове вкидання в український медіапростір цього терміна відбулося після заяви В. Путіна 17 квітня 2014 р., у якій він назвав землі Півд-

² Владимир Путин ответил на вопросы журналистов о ситуации на Украине. *Президент России*. 4. 03. 2014. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/20366>.

³ «Украина делает все, чтобы доказывать концепцию внешнего управления». *Коммерсантъ*. 7. 07. 2015. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/2763023>.

⁴ Украина перешла под внешнее управление. *Вестн.ру*. 18. 02. 2015. URL: <https://www.vesti.ru/article/1752830>.

⁵ В РФ грозятся дойти до Киева: «Это исконно русские земли». *Antikor.com*. 29. 11. 2018. URL: https://antikor.com.ua/articles/272460-v_rf_grozjatsja_dojti_do_kieva_eto_iskonno_russkie_zemli.

⁶ Романенко М. Какая «аннексия»? Это Украина оккупировала Крым с 1954 по 2014 год! *Regnum.ru*. 12. 06. 2021. URL: <https://regnum.ru/news/polit/3295323.html>.

⁷ Возвращение Крыма. *РБК*. URL: <https://www.rbc.ru/story/5422d35dccb20f2aadd4faa0>.

ня та Сходу України саме «Новоросією». Заявивши, що хоче забезпечення «законних прав» росіян і російськомовних громадян «південного сходу України», він стверджував, що Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України в царські часи, а ці території були передані Україні радянським урядом у 20-х рр. ХХ ст.⁸

Російські медіа намагалися нав'язати думку про перспективність об'єднання так званих «ДНР» та «ЛНР» у складі Конфедерації «Новоросія». «Новоросія» мала постати проектом проросійського державного утворення на Півдні та Сході України. Термін «Новоросія» намагалися нав'язати цільовій групі задля формування самоідентифікації жителів Півдня та Сходу України, виправдання ідеї регіональної відмінності між громадянами України та створення нової ідентичності, яка мала виступити альтернативою українській громадянській ідентичності. З часом від реалізації проекту «Новоросія» відмовилися, оскільки він виявився повністю провальним. Спроби штучного поділу українців на «хороших» та «поганих», тобто «східних» та «західних», виявилися невдалими. Виокремлення серед українських громадян «новоросів», яких планували протиставити українцям, також виявилось невдалим: жителі Харківщини, Херсонщини, Донеччини, Луганщини та Одещини переважно ідентифікували себе українцями, а боротися за міфічну автономію частини українців (російськомовних) у складі Української держави виглядало як вкрай нерозумна ідея. І це через деякий час змусило кремлівських політтехнологів вдатися до конструювання міфічного «народу Донбасу», який начебто був поневолений Україною. Проте всі подібні проекти мали одну спільну рису: були спрямовані проти збереження суверенітету та територіальної цілісності України. А невдалі спроби розколоти Україну шляхом реалізації задумів політтехнологів зміцнили московське керівництво в думці, що перешкодити євроатлантичній інтеграції України можна лише шляхом розв'язування війни.

У 2014 р. в Україні саме усвідомлення факту початку бойових дій Російською Федерацією проти України було досить болісним. Особи, які фігурували в публікаціях спочатку як «проросійські активісти»⁹, поступово були переназвані «сепаратистами»¹⁰ або «підготовленими у Російській Федерації провокаторами», а з часом – російськими найманцями. Власне сам Президент України П. Порошенко висловився про агресивні дії Росії по відношенню до України як про «війну» лише в серпні 2014 р. Тому не дивно, що в інформаційне протистояння з РФ через відеохостінги та хмарні месенджери включалися багато українських громадян, відстоюючи право Української держави на існування, формуючи інформаційний простір, зрозумілий і комфортний для патріотів держави.

В умовах розгортання бойових дій на Донбасі поступово сформувався досить потужний україноцентричний дискурс про витоки російсько-української війни¹¹. Основними його топіками стали: державність на українських землях виникла й існувала задовго до створення держави на теренах РФ; Україна має подолати постколоніальну меншовартість і заслугує на рівноправне місце серед інших країн; війни та протистояння Росії та України були в минулому, а агресія РФ є черговою спробою забезпечення контролю над Україною; Україна вчергове захищає Європу від наступу зі Сходу (як це було в часи навали монголо-татар; громадяни України більше цінують демократію, на відміну від схильних до одноосібного правління державою росіян).

У багатьох українських медіа підкреслювалося, що більшість громадян країни виступали проти війни та вторгнення російських військ, засуджуючи рішення російської влади про введення військ в Україну. Містився також наголос, що абсолютна більшість росіян та російськомовних громадян України вважали «допомогу Путіна» агресією. А твердження про те, що Росія забезпечує російськомовним регіонам високий рівень життя, розглядалося як «російський міф». На підкріплення такої думки були наведені приклади занепаду економіки Абхазії та Придністров'я, де розміщені «російські миротворці», а «навколо них панує безправ'я пересічних людей та тотальне безробіття». Поруч з тим українські автори переважно дотримувалися думки, що 2014 р. Україна могла б втратити значно більше, ніж Крим та окремі території Луганської та Донецької областей. А основною перешкодою на шляху до реалізації агресивних планів РФ постав широкий добровольчий рух та всенародна підтримка, яку надавали громадяни Збройним Силам України¹². І це засвідчило про

⁸ Путін заявив, що хоче гарантій для « мешканців Новоросії » – Харкова, Донецька... *Українська правда*. 17. 04. 2014. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022779/>.

⁹ Проросійские активисты захватили госказначейство Донецкой области. *Vesti.ua*. 5. 03. 2014. URL: <http://vesti.ua/donbass/41213-prorossijskie-aktivisty-zahvatili-goskaznachejstvo-doneckoj-oblasti>.

¹⁰ В Донецке арестован за сепаратизм «самопровозглашенный губернатор» Губарев. *Delo.ua*. 6. 03. 2014. URL: <https://delo.ua/economiyandpoliticsinukraine/v-donecke-arestovan-za-separatizm-samoprovozglashennyj-gubernato-229324/>.

¹¹ Nikolaiets Yu. The use of mass media content in the russian-ukrainian informational confrontation in 2014–2016. *Humanitarianum*. 2018. Vol. 40. Iss. 3. P. 145–177.

¹² Покликання «добровольць». Без наказів захищати Батьківщину. *AZOV.ORG*. 2014. URL: <https://azov.org.ua/poklukannia-dobrovolec/>.

сформованість в Україні громадянського суспільства, яке виступило проти розколу держави.

Розгортання російсько-української війни дедалі чіткіше давало зрозуміти, що протистояння в інформаційному просторі відіграє не менш важливу роль, аніж організація збройної відсічі агресору. Тому в 2014 р. були зроблені перші обережні кроки для послаблення впливу в Україні російських медіа. У вересні 2014 р. Окружний адміністративний суд Києва за позовом Національної ради з питань телебачення і радіомовлення заборонив ретрансляцію в Україні 15 російських телеканалів, які найбільш активно поширювали антиукраїнські меседжі. Із часом перелік заборонених каналів доповнювався, не зважаючи на звинувачення в порушенні свободи слова.

Загострення інформаційного протистояння обумовило створення 2 грудня 2014 р. Міністерства інформаційної політики України. Однак проблемою залишалося розмежування сфер компетенції між цим міністерством та Державним комітетом з питань телебачення і радіомовлення. Головними завданнями міністерства були визначені забезпечення інформаційного суверенітету України з питань поширення суспільно важливої інформації в Україні та за її межами, забезпечення функціонування державних інформаційних ресурсів, забезпечення здійснення реформ засобів масової інформації щодо поширення суспільно важливої інформації¹³. У жовтні 2015 р. відбувся запуск Мультимедійної платформи іномовлення України. В ефірі почав роботу супутниковий телеканал «UATV», який транслювався через кілька супутників, а також у мережі Internet на власному каналі у відеохостінгу YouTube. Міністерство інформаційної політики забезпечило встановлення 55 телепередавачів у зоні АТО, а також започаткувало інтернет-проект «Інформаційні війська України». Однак у 2016 р. проєкт мав лише близько 40 тис. підписників. Для порівняння варто зазначити, що проросійський блогер А. Шарій у листопаді 2017 р. за загальною кількістю підписників в українському сегменті Facebook і Twitter посів 12 місце, маючи 511 тис. читачів¹⁴. За час діяльності міністерство провело кілька соціальних кампаній, збирало матеріали, що мали свідчити про наявність російських військ в Україні, а також зробило досить неоднозначну спробу закріпити журналістів за військовими частинами України в зоні АТО.

Діяльність Міністерства інформаційної політики викликала багато зауважень, а ряд депутатів та журналістів виступили з критикою самої ідеї створення подібного органу. Зростання кількості критичних зауважень та відверто невдалі спроби протистояти російській пропаганді призвели в кінцевому рахунку до припинення роботи міністерства у 2019 р.

Значна кількість українських телеканалів продовжувала створювати чи транслювати антиукраїнські агітаційні матеріали. Для того, щоб протистояти цьому, була зроблена спроба оприлюднити власників провідних медіа. У жовтні 2015 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації, а також реалізації принципів державної політики у сфері телебачення і радіомовлення»¹⁵. Законом визначалося, що кінцевий бенефіціарний власник – це фізична особа, яка незалежно від формального володіння має можливість здійснювати вирішальний вплив на управління або господарську діяльність суб'єкта інформаційної діяльності у сфері телебачення і радіомовлення безпосередньо або через інших осіб. В Україні заборонялося засновувати та брати участь в телерадіоорганізаціях або провайдерах органам державної влади та місцевого самоврядування, юридичним та фізичним особам – підприємцям, зареєстрованим в офшорних зонах, перелік яких затверджений Кабінетом Міністрів, а також фізичним та юридичним особам, які є резидентами країни, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом. Такі кроки дозволили частково обмежити вплив Російської Федерації на медіапростір України, але ліквідувати такий вплив повністю не вдалося.

У серпні 2015 р. почав працювати в оновленому форматі телеканал «NewsOne», який з 2010 р. належав В. Рабіновичу, а з 2014 р. – Є. Мураєву. Посилювати вплив каналу мали О. Семенов, який перед тим розробляв формат каналу «112», а також колишні російські журналісти М. Ганнопольський та Є. Кисельов. У лютому 2016 р. колишній головний редактор газет «Сегодня» і «Вести» І. Гужва започаткував інтернет-проект «Страна.ua»,

¹³ Питання діяльності Міністерства інформаційної політики України. Постанова Кабінету Міністрів України. 14. 01. 2015. *Internet archive*. URL: <https://web.archive.org/web/20170412023010/http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2-2015-%D0%BF>.

¹⁴ Рейтинг українських лідерів думок у соцмережах: Вакарчук обігнав Порошенко. *УНІАН*. 16. 11. 2017. URL: <https://www.unian.ua/society/2246394-reyting-ukrajinskih-lideriv-dumok-u-sotsmerezah-vakarchuk-obignav-poroshenko.html>.

¹⁵ Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації та реалізації принципів державної політики у сфері телебачення і радіомовлення. Закон України. 2015. *Відомості Верховної Ради*. № 45. С. 409.

який став одним із найбільш популярних інтернет-медіа країни, транслюючи наративи російської пропаганди.

У жовтні 2018 р. Верховна Рада проголосувала за введення проти каналів В. Медведчука санкцій, що не були запроваджені. Наприкінці 2018 р. нардеп від «Опозиційного блоку» Т. Козак, якого вважають одним із близьких соратників В. Медведчука, став власником телеканалів «NewsOne» та «112 Україна», а в 2019 р. – телеканалу «ЗІК». У 2019 р. Т. Козак оголосив про об'єднання телеканалів «112», «NewsOne» та «ЗІК» у холдінг «Новини». Таке об'єднання мало наслідком уніфікацію редакційної політики телеканалів, ключову роль у якій відіграли інтереси В. Медведчука¹⁶.

У листопаді 2018 р. почав роботу телеканал «НАШ», який заснував народний депутат Є. Мураєв після продажу каналу «NewsOne» Т. Козаку. Цей телеканал вважався одним із осередків російської пропаганди після закриття каналів В. Медведчука на початку 2021 р.

Проросійські медіа намагалися нав'язати думку про те, що Україна як суверенна держава не зможе існувати без підтримки Російської Федерації. У липні 2021 р. В. Путін наголошував, що «справжня суверенність України можлива лише в партнерстві з Росією»¹⁷. А в середині жовтня того ж року член Ради з міжнародних відносин при президенті РФ Б. Безпалько стверджував, що «влада сучасної України не має суб'єктності, а інструментом зовнішнього управління Заходу виступають впливові націоналісти», а тому «єдиний спосіб встановити мир на Донбасі – це ліквідувати Україну як державу»¹⁸.

У 2020–2021 рр. в російських медіа набули поширення твердження, що Україна «відмовляється повертати Донбас»¹⁹. Це відбувалося на фоні зростання масштабів видачі російських паспортів жителям ОРДЛО та заяв керівників терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР» про відсутність передумов для повернення «республік» до складу України²⁰. Відсутність таких передумов вони пояснювали тим, що абсолютна більшість жителів ОРДЛО бачить себе частиною Росії. Очільник «ДНР» Д. Пушилін у серпні 2021 р. виключав повернення Криму та Донбасу до складу України, оскільки «після державного перевороту вона вже не може існувати як єдине державне утворення»²¹. Водночас той таки Д. Пушилін змушений був визнати, що «російська весна» не завершилася утворенням так званої «Новоросії» через позицію населення Півдня та Сходу України. Але про «Новоросію» не забули, і тому «ДНР» та «ЛНР» повинні сконцентрувати зусилля для розширення меж «республік» принаймні на всю територію Донецької та Луганської областей, які «тимчасово окуповані Україною»²².

На початку 2021 р. була презентована доктрина «Рускій Донбасс». Це сталося наприкінці січня, коли в Донецьку відбувся одноіменний «інтеграційний форум», метою якого було назване визначення шляхів подальшого розвитку «ДНР» та «ЛНР». І не даремно такий форум відбувся після масового отримання жителями ОРДЛО паспортів РФ та заяв керівництва цієї країни про готовність захищати російських громадян й поза межами Росії. Фактично поява доктрини «Рускій Донбасс» свідчила про наміри російського керівництва інтегрувати тимчасово окуповані райони Донецької та Луганської областей. А Д. Пушилін висловився про доктрину як про маніфест «республік», що підтвердив їх єдність із «Русским міром» та бажання стати частиною «Великої Росії»²³.

Метою доктрини «Рускій Донбасс» було назване сприяння «відновленню історичної справедливості» – зміцненню державності «ДНР» та «ЛНР», а серед завдань виділене зміцнення «російської самосвідомості» та «повернення Донбасу у сферу російського історичного простору». Народ Донбасу був проголошений невід'ємною частиною російського народу, а «ДНР» та «ЛНР» разом із Запорізькою, Харківською, Дніпропетровською, Херсонською, Миколаївською та Одеською областями, які «перебувають під контролем Укра-

¹⁶ Останнє десятиліття ЗМІ. Головні події в історії українських медіа 2000–2009 років. *Детектор медіа*. 2010. URL: <https://detector.media/withoutsection/article/50530/2010-01-19-ostannie-desyatylittya-zmi-golovni-podii-v-istorii-ukrainskykh-media-2000-2009-rokiv/>.

¹⁷ Путін В. Про історичну єдність росіян та українців. *Президент Росії*. 12. 07. 2021. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>.

¹⁸ Україну предложили ликвидировать как государство. *Lenta.ru*. 17. 10. 2021. URL: https://lenta.ru/news/2021/10/17/ukr_gos/.

¹⁹ РФ призвала международное сообщество повлечь на Киев по ситуации в Донбассе. *RG.ru*. 29. 10. 2021. URL: <https://rg.ru/2021/10/29/rf-prizvala-mezhdunarodnoe-soobshchestvo-povliiat-na-kiev-po-situacii-v-donbasse.html>.

²⁰ Вернется ли Донбасс в состав Украины. *РИА Новості*. 10. 11. 2021. URL: <https://crimea.ria.ru/20211110/vernetsya-li-donbass-v-sostav-ukrainy--vzglyad-iz-kryma-1121379841.html>.

²¹ Глава ДНР исключил возвращение Крыма и Донбасса в состав Украины. *ИА Красная Весна*. 2. 08. 2021. URL: <https://rossaprimavera.ru/news/fbaee1c>.

²² Пушилин заявил, что про проект Новороссии не забыли. *Рубрика*. 11. 07. 2021. URL: <https://rubrika.com/ru/2021/07/11/pushilin-zayavyv-shho-pro-ekonom-novorossiya-ne-zabuly/>.

²³ Доктрина «Русский Донбасс» призвана стать манифестом нашего выбора – Денис Пушилин. *Законодательство ДНР*. 28. 10. 2021. URL: <https://admin-gorlovka.ru/doktrina-russkij-donbass-prizvana-stat-manifestom-nashego-vybora-denis-pushilin/>.

їни», входять до складу історичної Новоросії, яка «являє собою повністю російську національну територію»²⁴. Отже, зміст доктрини свідчив про те, що Росія не відмовилася від територіальних претензій на Схід та Південь України й готова втілити такі претензії в реальні кроки за сприятливих умов.

Українські медіа категорично відкидали звинувачення України в розпалюванні війни на Донбасі. Однозначно і цілком справедливо стверджувалося, що без втручання РФ ні анексії Криму, ані війни на Донбасі не було б. Цим пояснювали те, що саме Росія має нести відповідальність за розв'язування бойових дій²⁵. Водночас зроблено наголос, що українські владні структури та громадянське суспільство винні в тому, що агресивні дії РФ стали можливими й досить дієвими. Провину за продовження війни («небажання або нездатність вести мирні переговори») у сюжетах частини медіаресурсів («Страна.ua», «Апостроф») покладали на українське керівництво. І якщо раніше «головним винуватцем» продовження бойових дій називали П. Порошенка, то поступово до таких «винуватців» зарахували й В. Зеленського, який начебто не зміг належним чином «забезпечити мирний процес». У відповідь на подібні звинувачення В. Зеленський стверджував, що завершення війни цілком залежить від Президента РФ В. Путіна²⁶.

Усвідомлення неможливості домовитися із агресором без поступок у питанні суверенітету та територіальної цілісності України поступово змінило оцінку ситуації в Офісі Президента України. У середині українських урядовців навесні 2021 р. стала все більше лунати думка про перспективність залучення США до переговорного процесу та тиску на РФ задля забезпечення миру на Донбасі. Наголос також був зроблений на позиції західних союзників в організації «Кримської платформи» – міжнародного координаційного механізму для сприяння деокупації півострова, зміцнення європейської та глобальної безпеки. «Кримська платформа» готувалася в умовах, коли Росія стягнула значні військові сили до кордонів з Україною, зробила ряд кроків, спрямованих на більш тісну інтеграцію з ОРДЛО. Такі кроки вкотре актуалізували обговорення перспективи вторгнення регулярних підрозділів РФ на українські землі для зміцнення позицій проросійських псевдоутворень²⁷. Можливо, що саме тому у промові з нагоди 30-ї річниці незалежності України Президент України В. Зеленський зробив наголос на посиленні України для забезпечення деокупації²⁸. Проте такий наголос був використаний російськими ЗМІ для поширення звинувачень Президента України в розпалюванні війни на Донбасі.

Однією з проблем України залишалося існування медіаресурсів, які відверто поширювали наративи російської пропаганди. Проросійські медіа в Україні продовжували тривалий час існувати навіть в умовах російсько-української війни. А реалізувати контрзаходи з протидії їм виявилось надзвичайно складно, оскільки переважна більшість медіа перебувала у приватній власності.

Однак у травні 2017 р. в Україні на основі введеного в дію Президентом рішення РНБО «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» заблокували роботу російських соцмереж «Вконтакте» та «Однокласники», а також пошукової системи yandex.ru та поштового сервісу mail.ru. Під санкції також потрапили «Лабораторія Касперського», «Dr.Web» та «1С».

Важливим кроком на шляху реформування медіапростору України стало припинення у 2018 р. мовлення аналогових телеканалів. Перехід на трансляцію телеканалів у цифровому вигляді дозволяв частково обмежити вплив російських медіа у прифронтовій смузі, а також забезпечував можливість контролювати роботу провайдерів, змушуючи їх не включати російські канали в пакети кабельного телебачення. Проте залишалася можливість прийому російського телебачення через системи супутникового мовлення, чим і користувалася частина громадян.

За даними соціологічної компанії InMind, у 2019 р. телебачення вперше не було визнано найпопулярнішим джерелом інформації в Україні. Перше місце посіли соціальні мережі (68%). Інтерес до них зріс на 15% порівняно із даними 2018 р. Радіо та друкована преса посіли останні позиції – відповідно, 18% та 15%. При тому 75% респондентів віддавали

²⁴ Доктрина «Русский Донбасс». *Донецкий национальный университет*. 2021. URL: <https://donnu.ru/russdonbass>.

²⁵ Росія розпочала цю війну, продовжує її розпалювати та несе відповідальність за її припинення. *Армія.Інформ*. 6. 11. 2021. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/11/rosiya-rozpochala-czyu-vijnu-prodovzhuye-yiyi-rozpaluyaty-tanese-vidpovidalnist-za-yiyi-pruyennyya-posolstvo-ssha/>.

²⁶ Зеленський: 90% успіху в питанні повернення Донбасу і миру в Україні залежить від Путіна. *Радіо Свобода*. 5. 08. 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelensky-donbas-putin/31395695.html>.

²⁷ Росія використовує поняття «Донбас» як інструмент інформаційної війни – Данілов. *Українформ*. 14. 04. 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3221524-rosia-vikoristovue-ponatta-donbas-ak-instrument-informacij-poi-yi-ri-danilov.html>.

²⁸ Промова Президента Володимира Зеленського з нагоди 30-ї річниці незалежності України. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 24. 08. 2021. URL: <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-volodimira-zelenskogo-z-nagodi-30-yi-rich-70333>.

перевагу отриманню інформації про політичні події з кількох джерел для її верифікації. Основним джерелом інформації залишилися загальнонаціональні медіа (інтернет-видання, телебачення та радіо). Регіональними медіа користувалися близько третини опитаних. Виняток становила друкована преса, оскільки 65% опитаних віддавали перевагу регіональним виданням, а не всеукраїнським.²⁹ Проте в регіональних інтернет-ЗМІ Півдня і Сходу України у 2019 р. публікували більше новин про Росію, а найменше – про США та міжнародні організації.³⁰

Опитування USAID-Internews (виконавець компанія InMind), презентоване в жовтні 2020 р., засвідчило зниження довіри до національних інтернет-медіа з 51% до 48% порівняно із попереднім роком за збереження довіри до національних друкованих видань на рівні 19%. Причиною такого зниження довіри респонденти називали перенасиченість негативною інформацією. Однак за цей час зросла довіра до регіональних інтернет-медіа з 44% до 48% та до регіональних друкованих ЗМІ – з 20% до 22%.³¹

Певною мірою ставлення до загальнонаціональних телеканалів змінили умови їх трансляції. У січні 2020 р. найбільші медіагрупи України закодували свої канали для супутникового мовлення. Серед закодованих каналів опинилися телеканали «ICTV» «СТБ», «М1», «М2», «Новий канал», «1+1», «2+2», «ТЕТ», «Бігуді», «ПлюсПлюс», «Інтер» «НТН», «Мега», «ZOOM», «Піксель», «К1», «К2», «Enter-фільм», «Україна», «НЛО-TV», «Індіго-TV». Але після втручання Президента України В. Зеленського були створені незакодовані міжнародні версії частини каналів. Кодування переважно негативно було сприйняте з огляду на те, що російські канали супутникового мовлення залишалися некодованими. Водночас канали Суспільного мовника залишилися некодованими, серед них: «UA:Перший», «UA:Крим», «UA:Культура», а також телеканал «Рада».

На фоні цього 1 березня 2020 р. почав роботу російськомовний канал «Дом», орієнтований на жителів тимчасово окупованих територій. Його трансляція на підконтрольні території не здійснювалася, але можливість переглядати через інтернет була збережена.

3 березня 2020 р. після оголошення локдауну у зв'язку із поширенням пандемії COVID-19 діяльність медіа суттєво змінилася, оскільки значна частина перейшла на онлайн-роботу, компанії втратили можливість проводити відео- та кінозйомки. У цей час набула поширення програма для організації відеоконференцій ZOOM.

У таких умовах ще більше зросла популярність отримання новин за допомогою мережі Інтернет. Восени 2021 р. моніторинг Фонду Thomson Reuters виявив, наприклад, що 80% респондентів Півдня та Сходу України використовували для отримання інформації пошукові системи, а 72% – соцмережі. Усе більшого значення набули різного роду цифрові платформи, оскільки щораз більша кількість громадян рідше користувалася телебаченням та газетами, покладаючись на пошукові системи, агрегатори новин та месенджери. Лише 23% учасників дослідження зазначили, що слухають новини по радіо, а 23% стверджували, що регулярно читають газети. Для отримання новин найбільшою популярністю користувалися Facebook та YouTube. Як виявилось, українським громадянам притаманний скептицизм в оцінках телебачення, оскільки на переконання багатьох із них більшість телеканалів належала олігархам, які пропонували споживачам вигідний для себе контент.³² Із певними застереженнями громадяни також ставилися до російських ЗМІ. Так, за даними опитування USAID-Internews, у 2020 р. кожен третій респондент використовував російські медіа як джерело новин. Основною причиною цього було назване прагнення дізнатися, що російській медіа розповідають про Україну, й отримати альтернативну думку.³³

Як свідчили результати опитування на території ОРДЛО, організованого газетою «Дзеркало тижня» за участі компанії «Нью Імідж Маркетинг Груп» восени 2019 р. (Тест на сумісність 2019), популярними джерелами політичних новин у «ДНР» та «ЛНР»

²⁹ Медіа вподобання українців. Найпопулярніші джерела інформації. *Sostav.ua*. 2. 04. 2020. URL: <https://sostav.ua/publication/med-a-vpodobannya-ukra-nts-v-najpopulyarn-sh-dzerela-nformats-84782.html>.

³⁰ Найбільше міжнародних новин в онлайн-медіа Півдня та Сходу України стосуються Росії – дослідження ІМІ, 18 вересня 2019 р. *Інститут масової інформації*. 2019. URL: <https://imi.org.ua/news/najbilsh-miznarodnyh-novyn-u-onlajn-media-pivdnya-ta-shodu-ukraynu-stosuyutsya-rosiyi-i29615>.

³¹ Соцмережі і телебачення – основні джерела новин для українців; довіра до національних медіа впала (дослідження). *Детектор медіа*. 16.10.2020. URL: <https://detector.media/infospace/article/181614/2020-10-16/sotsmerezhi-y-telebachennya-osnovni-dzherela-novyn-dlya-ukraintsiv-dovira-do-natsionalnykh-media-vpravda-doslidzhennya/>.

³² Дослідження Thomson Reuters: Соцмережі та пошуковики – найпопулярніші джерела інформації в Україні. *Media Sapiens*. 7. 10. 2021. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/28258/2021-10-07-doslidzhennya-thomson-reuters-sotsmerezhi-ta-poshukovyky-naupopolyarnishi-dzherela-informatsii-v-ukraini/>.

³³ Щорічне опитування USAID-Internews «Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2020 р.». *Internews in Ukraine*. Серпень, 2020. URL: <https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2020/10/2020-Media-Consumption-Survey-FULL-FIN-Ukr-1.pdf>.

були телебачення (84,3%), соціальні мережі (60,6%), інтернет-сайти (45,9%), радіо (10%), а також газети і журнали (7,4%). Серед соціальних платформ найактивніше респонденти використовували YouTube (70,7%), «ВКонтакте» (61%), «Однокласники» (52,3%), а також Viber (49,8%). Тут варто зазначити, що «ВКонтакте» та «Однокласники» створені й підтримуються Росією, а контент для українського сегменту YouTube також агрегується в РФ. При тому учасники опитування дивилися переважно російське телебачення: «Россия-1» (43,4%), «НТВ/НТВ Мир» (25,9%), «Россия 24» (19%), «Первый» (11,8%), «ТНТ» (10,2%), «Звезда» (8,6%), «СТС» (8,1%), «ТВ-3» (7%) – та місцеві телеканали: «Оплот ТВ» (без уточнення 1 чи 2) (13,6%), «Луганск-24» (12,5%) та «Новоросси́я ТВ» (6%). І лише 4,7% респондентів вмикали український «5 канал», 4,6% – «Інтер», 4% – «1+1» та 2,3% – «СТБ», 1,6% – «Україна». Водночас для 58,6% опитаних жителів ОРДЛО українські загальнонаціональні канали виявилися недоступними в силу технічних причин³⁴.

У 2019 р. близько половини громадян не довіряли загальнонаціональним каналам телебачення й були незадоволені великою кількістю негативної інформації, яка транслюється ними. Водночас більш помітною стала довіра до регіональних медіа, які повідомляють потрібну для буденних справ інформацію. Значна частина українського медіапростору перебувала під впливом медіаресурсів, пов'язаних із РФ. Це стосується, насамперед, популярних соцмереж та месенджерів. Про масштаби такого впливу може свідчити те, що в 2021 р. Міністерство цифрової трансформації України навіть запропонувало компанії Google залучити незалежних українських редакторів, які б мали підбирати контент для сторінок українського YouTube Music та YouTube.

У 2021 р. 43% респондентів, опитаних Центром Разумкова (під час опитування було можливо обрати не більше п'яти відповідей), регулярно дивилися канал «1+1» та «СТБ» – по 32,3%, «ІСТV» – 39,9%, «Україна» – 33,9%, «Інтер» – 27,3%, «Новий канал» – 12,3%, «Україна 24» – 16,3%, «Прямий канал» – 9,3%, «5 канал» – 8,2%, «Еспресо» – 7,4%, «24 канал» – 4,0%, «Громадське» – 2,3%, «АТР» – 0,4%. При тому, що «UA: Перший» дивилися 8,6% опитаних, а телеканал «НАШ» – 8,1%³⁵. Тобто загальноукраїнський суспільний канал, який має давню традицію мовлення (телеканал прийшов на зміну державному телеканалу, що мовив з 1939 р. під логотипами «УТ», «УТ-1» та «Перший національний»), регулярно дивилися майже стільки громадян, як і недавно створений канал «НАШ», який неодноразово не лише критикували за проросійську позицію, а й притягали до суду за поширення неправдивої інформації.

У таких умовах 11 березня 2021 р. був створений робочий орган РНБО – Центр протидії дезінформації. Рішення РНБО про створення такого органу було введене в дію Указом Президента України від 19 березня 2021 р.³⁶ Центр почав роботу в квітні 2021 р. Його робота охоплювала військовий напрям, протидію поширенню злочинності та корупції, зовнішню та внутрішню політику, економіку тощо. Головна увага центру мала бути зосереджена на протидії поширенню фейків у медіа. Центр повинен був забезпечити проведення аналізу та моніторингу подій і явищ в інформаційному просторі України, стану інформаційної безпеки та присутності України у світовому інформаційному просторі. Складність виконання поставлених перед Центром завдань підвищувалася завдяки зростанню в месенджерах та відеохостингах кількості каналів, контент яких формували інфлюенсери.

Лідери думок соціальних мереж мали можливість істотно впливати на життя країни. Завдяки соціальним мережам коло осіб, які впливали на формування суспільної думки, зросло протягом останнього десятиліття з 1% до близько 20%. В українській аудиторії соцмереж популярністю користувалися не поп-зірки та шоумени, а політично і соціально активні громадяни. Тому успішне блогерство могло забезпечити успішний старт політичної кар'єри. У 2017 р. за оцінками сукупної аудиторії у Facebook і Twitter лідерами були С. Вакарчук (2134000), П. Порошенко (1933000), М. Саакашвілі (1213000), М. Наєм (1133000), А. Аваков (1061000), А. Яценюк (1014000), лікар Є. Комаровський (896000), координатор Інформаційного спротиву Д. Тимчук (707000), В. Кличко (603000), О. Ляшко (567000), психолог Д. Карпачов (555000), відеоблогер А. Шарій (511000), В. Медведчук (496000), журналіст С. Лещенко (494000), журналіст Р. Скрипін (484000). При тому впро-

³⁴ Тест на сумісність. *Дзеркало тижня*. 9. 11. 2019. URL: https://zn.ua/internal/test-na-sovmestimost-33542_9.html.

³⁵ Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни. Опитування ОПОРИ. ОПОРА. 1. 06. 2022. URL: https://oporaua.org/report/polit_ad/24068-mediaspohivannia-ukrayintsiv-v-umovakh-povnomasshtabnoyi-viini-opituвання-opori.

³⁶ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 р. «Про створення Центру протидії дезінформації». Указ Президента України. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1062021-37421>; Про суспільне телебачення і радіомовлення України. Закон України. *Відомості Верховної Ради*. № 27. С. 904.

дож 2009–2017 рр. кількість українських користувачів Facebook зростає з 62 тис. до 10 млн.³⁷

Порівняно сильні позиції проросійських діячів (наприклад, В. Медведчука та А. Шарія), а також протистояння з РФ на політичній арені поруч з усвідомленням неможливості домовлятися з агресором на його умовах зумовили ряд жорстких кроків української влади, спрямованих на обмеження впливу Росії в медіапросторі України. 2 лютого 2021 р. Президент України В. Зеленський запровадив санкції проти найближчого соратника В. Медведчука – народного депутата з фракції «Опозиційна платформа» Т. Козака, а також восьми юридичних осіб: телеканалів «112 Україна», «NewsOne», «ZIK», регіональних мовників каналу «112 Україна» (Про рішення Ради 2021а). Обмежувальні заходи передбачали блокування активів; обмеження торговельних операцій; обмеження, часткове чи повне припинення транзиту ресурсів, польотів та перевезень територією України; заборону виведення капіталів за межі України; зупинення виконання економічних та фінансових зобов'язань; анулювання або зупинення ліцензій та інших дозволів, одержання (наявність) яких є умовою для здійснення певного виду діяльності; заборону користуватися радіочастотним ресурсом України. Таке рішення викликало неоднозначну реакцію в суспільстві. Думки розділилися: одні громадяни вітали припинення мовлення рупорами російської пропаганди, а інші стверджували про незаконність запровадження санкцій без рішення суду.

Проте вже 20 серпня 2021 р. Президент України В. Зеленський увів у дію рішення РНБО про введення за системне ведення антиукраїнської пропаганди санкцій проти ряду осіб, серед яких були І. Гужва та А. Шарій³⁸. Під санкції потрапили фізичні та юридичні особи, які в той чи інший спосіб здійснювали підтримку сайту «Страна.ua». 7 березня 2022 р. на території України були заблоковані YouTube-канали А. Шарія та його дружини О. Шарій.

У вересні 2021 р. Нацрада з питань телебачення і радіомовлення звинуватила телеканал «НАШ» у порушенні закону «Про телебачення і радіомовлення»³⁹. Телеканал звинувачували в розпалюванні національної, расової та релігійної ворожнечі; ненависті у висловлюваннях, які були поширені в ефірі. А 11 лютого 2022 р. РНБО погодила рішення про запровадження санкцій проти телеканалу «НАШ», яке того ж дня було введено в дію відповідним указом Президента⁴⁰.

У січні 2022 р. телеканал «НАШ» дивилися майже виключно жителі Півдня та Сходу – на Заході та в Центрі частка його глядачів менша за 4% порівняно з 13% та 18% на Півдні та Сході⁴¹.

Привертає увагу кількість громадян Півдня та Сходу України, які регулярно дивилися канал «НАШ», контент якого переважно мав антиукраїнське спрямування. А також те, що значна кількість журналістів погоджувалася працювати у складі команд проросійських медіа попри те, що на теренах України тривала війна, розв'язана Російською Федерацією.

Можливо саме через те, що українці до Росії ставилися загалом краще, ніж росіяни до України, у більшості українців викликало шок повідомлення про початок РФ «спеціальної воєнної операції» проти України 24 лютого 2022 р. Бойові дії розгорнулися на широкому фронті, а багато українських міст потрапили під удари російських ракет (і до цього часу перебувають), скерованих не лише проти військових об'єктів, а й проти цивільних та об'єктів критичної інфраструктури. Певний час зберігалася загроза захоплення столиці України. Проте Збройні Сили України відбили напад і змусили агресора відступити від Києва, Чернігова та Сум. Однак ворогові вдалося тимчасово захопити значні території на Півдні та Сході держави. Війна продовжується, і протистояння з боку РФ набирає все більш жорстких форм, оскільки російські війська буквально знищують українські міста. Прикладом такого варварського знищення стали Маріуполь, Буча, Ірпінь, Волноваха, Северодо-

³⁷ Рейтинг українських лідерів думок у соцмережах: Вакарчук обігнав Порошенко. УНІАН. 16. 11. 2017. URL: <https://www.unian.ua/society/2246394-reyting-ukrajinskih-lideriv-dumok-u-sotsmeregah-vakarchuk-obignav-poroshenko.html>.

³⁸ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 р. «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану». Указ Президента України. Офіційне інтернет-представництво Президента України. 2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1522022-41761>.

³⁹ Суд відкрив два провадження про ануляцію ліцензій каналів Мураєва. Новини 24. 10. 11. 2021. URL: https://24tv.ua/sud-vidkriv-dva-provadhennya-pro-anulyatsiyu-ukraina-novini_n1734874.

⁴⁰ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 лютого 2022 р. «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». Указ Президента України. Офіційне інтернет-представництво Президента України. 2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/512022-41349>.

⁴¹ Медіаспоживання в Україні: зміна медіа потреб та програш російської пропаганди. Детектор медіа. 15. 02. 2022. URL: <https://detector.media/infospace/article/196442/2022-02-15-mediaspozhyvannya-v-ukraini-zmina-mediapotreb-ta-progrash-rosiyskoi-propagandy/>.

нецьк тощо. Ворог зруйнував ряд районів Харкова, Миколаєва, Краматорська, завдаючи ударів по цивільному населенню.

3 квітня 2022 р. російське державне інформаційне агентство «РИА Новости» опублікувало статтю Т. Сергійцева «Что Россия должна сделать с Украиной». У статті «денаціфікація» України ототожнена із «деукраїнізацією» – «відмовою від початого ще радянською владою масштабного штучного роздмухування етнічного компоненту самоідентифікації населення історичних Малоросії і Новоросії». Її мотивацією названо те, що «українство» – штучна антиросійська конструкція, яка не має власного цивілізаційного змісту⁴².

Подібні висловлювання, які спираються на позицію вищого керівництва РФ, показали, що війна Росії проти України є екзистенційним протистоянням і не може бути завершена умовним «перемир'ям», яке в майбутньому буде мати продовженням лише нове збройне протистояння. Усвідомлення цього факту абсолютною більшістю громадян України призвело до формування суспільного консенсусу щодо війни з Російською Федерацією, який відкидав поступки агресору й передбачав ведення бойових дій до повного звільнення українських земель і забезпечення твердих гарантій безпеки в майбутньому.

Різка ескалація бойових дій мала одним із наслідків суттєві зміни в медіапросторі України. 21 березня 2022 р. Президент України підписав Указ про єдине мовлення на всіх каналах («Марафон»), вводячи в дію рішення РНБО «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану»⁴³.

Водночас дослідження виявило, що російський імперський дискурс гнучко реагує на результати соціологічного моніторингу настроїв громадян України, формуючи контент у спосіб, вигідний для реалізації Російською Федерацією своїх зовнішньополітичних цілей. Уже навесні 2022 р. чітко прослідковувалося створення і просування анонімних телеграмканалів, значну частину яких Росія використовувала для легітимізації окупації окремих населених пунктів України та встановлення контролю над інформаційним середовищем. Навіть у 2022 р. кількість відвідин українськими користувачами проросійських сайтів залишалася високою – 68 млн.⁴⁴ У таких умовах для України надзвичайно важливим стало забезпечення високого рівня медіаграмотності населення.

У травні 2022 р. Київський міжнародний інститут соціології оприлюднив результати дослідження медіаспоживання громадян України в умовах війни. Як свідчать результати дослідження, одним із найпотужніших трендів стало використання соціальних мереж не лише для спілкування та розваг, а й для отримання новин та інформації. Як джерело інформації соціальні мережі використовували 76,6% українців, телебачення – 66,7%, мережу Internet (не включаючи соціальні мережі) – 61,2%, радіо – 28,4%, а друковані ЗМІ – лише 15,7% опитаних. Жителі сільської місцевості порівняно частіше дивилися телебачення та читали друковані ЗМІ, а містяни переважно використовували соцмережі та Internet. При тому телебаченню довіряли 60,5% респондентів, а соціальним мережам – майже 54%. Найбільшу довіру до телебачення мали жителі Західної (66%) та Центральної (64%) України. Натомість на Сході та Півдні ці показники менші: у південних районах телебаченню довіряли 53,4% громадян, на Сході – 52,2%. Так само помітна відмінність у довірі до друкованих ЗМІ (28,6% на Західній Україні та лише 17,4% у південних регіонах) і радіо (44,9% у західних регіонах та 23% на Сході України). Довіра до інтернет-ресурсів відрізнялася незначно (46% – у південних регіонах і 51,2% – у східних), як і до соціальних мереж (на рівні 50% для всіх регіонів, крім Центральної України, де рівень довіри сягнув 58,4%)⁴⁵.

В умовах повномасштабної російсько-української війни ще більше зріс вплив інфлюенсерів. Українські блогери щоденно завантажують відео з передової, де зафільмовані жорстокі бої, і охочі мають можливість на власні очі побачити ціну, яку платить Україна за захист свого суверенітету та територіальної цілісності. Завдяки українським блогерам, а пізніше – і західним журналістам, світ побачив жажливі наслідки руйнування російською армією українських міст, катування громадян та знищення цивільної інфраструктури. У червні 2022 р. заклик С. Притули (у 2021 р. він посідав 30 місце серед найвпливовіших інфлюенсерів⁴⁶) про збір 600000 грн. для купівлі 3-х безпілотних літальних апаратів «Байрактар» для потреб Збройних Сил України привів до того, що впродовж кількох днів

⁴² Сергійцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА Новости*. 3. 04. 2022. URL: <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>.

⁴³ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану». Указ Президента України. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1522022-41761>.

⁴⁴ Дамоклів меч російської пропаганди. *Українська правда*. 18. 04. 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/04/18/7340426/>.

⁴⁵ Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни. Опитування ОПОРИ.

⁴⁶ Онлайн-рейтинг «Топ-50 блогерів України»: остаточні результати голосування. *Focus.ua*. 27. 03. 2021. URL: <https://focus.ua/uk/ukraine/483850-online-reyting-top-50-bloggerov-ukrainy-okonchatelnye-rezultaty-golosovaniya>.

було зібрано суму, яка значно перевищувала заявлену, і була достатньою для купівлі вже чотирьох таких БПЛА. А після безоплатної передачі турецьким виробником дронів Україні, на ці гроші вдалося придбати супутник, який здатен з великою точністю слідкувати за переміщенням ворога. І це перший випадок в історії, коли подібна купівля стала можливою, завдяки організованним одним із інфлюенсерів зусиллям громадян.

Водночас частина інфлюенсерів з України навіть в умовах війни продовжує виступати на захист російської мови та культури, стверджуючи про неможливість опанувати українську мову в обсязі, достатньому хоча б для побутового спілкування. З іншого боку, серед інфлюенсерів України набув поширення й інший тренд – створення відеороликів виключно українською мовою навіть у тому випадку, коли перед війною аудиторія був російськомовним.

Тривалий час проблемою залишалося й визначення статусу інфлюенсерів, які мають великі аудиторії підписників. Частина з них уже робила спроби прирівняти свою роботу до роботи ЗМІ і, відповідно, отримати передбачені законом права для роботи журналістів. Ст. 307 Цивільного кодексу України передбачає, що Фізична особа може бути знята на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку лише за її згодою. Згода особи на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку припускається, якщо зйомки проводяться відкрито на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах та інших заходах публічного характеру. А знімання фізичної особи на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку, у тому числі таємне, без згоди особи може бути проведене лише у випадках, встановлених законом⁴⁷. Але спроби деяких інфлюенсерів прирівняти свою роботу до роботи ЗМІ були лише засобом уникнути відповідальності за протиправну поведінку.

Відсутність регіональних відмінностей у готовності продовжити боротьбу з агресором свідчить як про надуманість російської тези про існування «двох Україн», так і про штучність обумовлення російського вторгнення необхідністю «захисту російського і російськомовного населення України». Повномасштабне вторгнення РФ в Україну зумовило піднесення українського патріотизму, формування стійкого «почуття дому» для переважної більшості громадян: можливість незалежної розбудови держави постала цінністю, якою громадяни України категорично відмовилися поступатися. Це стосується не лише етнічних українців, а й абсолютної більшості росіян, які постійно жили в Україні.

Росія всіляко намагалася й намагається дискредитувати зусилля громадян України щодо захисту своєї держави. Росіян, які живуть в Україні, називають жертвами української пропаганди або особами, які втратили рідне коріння. Стверджується, що російське населення України прагне поновити зв'язки із РФ, але цьому перешкоджає «український нацистський уряд». Україна в цьому контексті була названа «антиросійським проектом», створення якого закидали, насамперед, США. Українці в устах російських пропагандистів найчастіше отримують тавро «націоналістів» або «нацистів». Наголос зроблений на тому, що політика українізації матиме наслідком втрату національної ідентичності національними меншинами України, примусове перетворення їх на українців. Водночас наголос зроблено на тому, що українці та росіяни – це один народ, який всілякими способами хоче розсварити «колективний Захід». А єдність етнічних українців та росіян щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності України російські ЗМІ намагаються представити як результат «тиску на Україну» з боку провідних західних країн, які «не дають Україні можливості пристати на вимоги РФ».

Стійкість українських громадян у війні з РФ змусила російське керівництво неодноразово змінювати цілі так званої «спеціальної воєнної операції» за рахунок їх обмеження. Водночас затягування бойових дій поставило в Росії на порядок денний створення та реалізацію нових форм інформаційної війни, орієнтованої на забезпечення внутрішньоукраїнського протистояння через зростання недовіри до Президента, командування ЗСУ, окремих політичних сил. У прицілі інформаційної війни потрапили відносини України із західними союзниками, організація Росією ядерного шантажу світового масштабу (загрози застосування ядерної зброї, спроби «ядерного тероризму» після захоплення Чорнобильської та Запорізької АЕС).

У сьогоднішньому розумінні абсолютної більшості військових експертів і аналітиків широкомасштабна війна, розв'язана РФ проти України 24 лютого 2022 р., уже давно не вкладається в поняття локального конфлікту середньої інтенсивності. Це стосується і просторових показників, і кількості залучених військових сил, і переконливого переліку засобів ураження та іншого високотехнологічного обладнання, які притаманні цьому військовому протистоянню. На думку Головнокомандувача ЗСУ В. Залужного та тогочасного першого заступника Голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони і розвідки, генерал-лейтенанта М. Забродського, тривалість бойових дій ба-

⁴⁷ Цивільний кодекс України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

гато в чому обумовлена впевненістю агресора в безкарності своїх дій. Однією з причин цього В. Залужний та М. Забродський вважають хибне уявлення про масштаби російсько-української війни в багатьох країнах світу, оскільки, «незважаючи на достатню кількість широкодоступної інформації, сучасному поколінню, світу, європейцям, перш за все, важко уявити собі в реальності бойові дії в стилі Другої світової війни»⁴⁸. Тому одним із завдань інформаційної політики України має стати вибір нових форм та засобів донесення інформації про війну до громадян інших країн, а, за результатами прогнозів тривалості бойових дій, необхідна розробка та реалізація внутрішньоукраїнської інформаційної кампанії, орієнтованої на забезпечення стійкості українських громадян у справі забезпечення відсічі ворогу в тривалій військовій кампанії.

Створення на базі РНБО Центру протидії дезінформації виглядає дещо запізненим, а його робота вимагає суттєво більш широкого охоплення громадян. Ідеться про створення принаймні робочих груп, які б оперативніше реагували на дії ворожих пропагандистів у мережі Internet, зокрема на створення TELEGRAM- та YouTube-каналів, а також на діяльність ботів. Крім того, необхідні системна цілеспрямована протидія спробам дискредитувати вище керівництво держави, спецслужби, ЗСУ та зусилля Україні на міжнародній арені. Позитивним видається й популяризація успішних прикладів самоорганізації громадян, спрямованої як на організацію відсічі агресору, так і на відновлення мирного життя на деокупованих територіях і плідну роботу в тилу.

Весною 2023 р. набув чинності Закон України «Про медіа»⁴⁹. Згідно з його нормами доля української мови на телебаченні має зрости з 75% до 90%, повноваження Нацради з телебачення і радіомовлення зростуть за рахунок можливості регулювання роботи онлайн-видавництва і друкованих ЗМІ із можливістю блокувати їх без рішення суду. Надзвичайно важливо, що законом заборонено поширювати інформацію, яка містить пропаганду російського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, а також символіку воєнного вторгнення російського тоталітарного режиму. Заборонено поширювати інформацію, що принижує або зневажає державну мову, заперечує або ставить під сумнів існування українського народу (нації) та/або української мови. Крім того, онлайн-медіа зобов'язали подавати до Нацради доменні імена, за якими медіа доступне в мережі Internet із зазначенням реєстрів доменних імен. Для сервісів, які надаються через мережу Internet, обов'язковою стала передача даних про IP-адреси або їх діапазон, з яких здійснюється поширення сервісу, а також доменні імена, за якими медіа доступне в мережі. Це дозволить посилити контроль за онлайн-медіа та забезпечити відповідність їх роботи чинному законодавству.

Вибір єдиного мовлення на початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну видається виваженим кроком, але через деякий час доведеться його змінювати. Українські громадяни не звикли до такого формату мовлення і будуть шукати інші джерела отримання інформації із розширенням використання соціальних мереж, відеохостингів та «хмарних» месенджерів. А цим неодмінно скористаються ворожі пропагандисти, у розпорядженні яких перебувають численні автоматизовані системи поширення інформації.

Війна довела, що вкрай негативними можна було вважати зволікання у припиненні діяльності ЗМІ, які поширювали міжетнічну ворожнечу, висловлювалися за порушення територіальної цілісності та суверенітету України. Помітною також виявилася і тривала безкарна діяльність окремих політичних та громадських діячів, журналістів, блогерів, різного роду «експертів», які займали відверту антиукраїнську позицію. Напевне після того, як вступив у силу Закон України «Про медіа», така ситуація буде виправлена.

Недовіра до ЗМІ обумовлена найчастіше уявленнями громадян про залежність медіа від олігархів та надзвичайно великою кількістю негативної інформації, яка транслюється. Онлайн-висвітлення успішних бойових дій ЗСУ, роботи рятувальників, працівників правоохоронних органів засобами масової інформації позитивно впливає не лише на їх власний імідж, а й на ставлення громадян до держави в цілому. Високий рівень довіри до ЗСУ ґрунтується на успіхах українських солдатів та офіцерів на полі бою. Водночас підтвержені повідомлення про втечу частини працівників із тимчасово окупованих територій, співробітництво із загарбниками, розкрадання гуманітарної допомоги негативно позначилися на іміджі органів державного управління та силових структур.

Сумнівним можна вважати й формат поширення повідомлень через кількох радників Офісу Президента України, оскільки вони, намагаючись швидко відреагувати на зміни, нерідко змушені транслювати неперевірену інформацію. Прагнення деяких радників збе-

⁴⁸ Залужний В., Забродський М. Перспективи забезпечення воєнної кампанії 2023 р.: український погляд. *Українформ*. 7. 09. 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3566162-ak-zabezpeciti-voennu-kampaniu-u-2023-roci-ukrainskij-poglad.html>.

⁴⁹ Про медіа. Закон України. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>.

регги та примножити свою присутність у медіапросторі може обернутися різким зростанням недовіри громадян до них та поширенням скептичного ставлення до можливості владних структур забезпечити належний діалог із суспільством в умовах війни.

Для формування дієвої інформаційної політики вкрай необхідна державна координація зусиль правоохоронних органів (у тому числі їх аналітичних підрозділів), наукових установ та організацій, державних органів та громадянського суспільства. Така координація дозволить сформувати як постійні, так і тимчасові робочі групи, здатні не лише гнучко реагувати на закиди ворожої пропаганди, а й діяти на упередження із формуванням комфортного для громадян України інформаційного середовища. Це також дозволить сформувати потужний дискурс, орієнтований на формування позитивного ставлення до України як держави, здатної забезпечити громадянський мир та злагоду.

Ніколаєць Юрій Олексійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (вул. Генерала Алмазова, 8, Київ, 010011, Україна).

Nikolaiets Yurii – doctor of historical sciences, professor, leading research scientist at the I.F. Kuras Institute of political and ethnic studies of the National academy of sciences of Ukraine (8 Generala Almazova St., Kyiv, 010011, Ukraine).

E-mail: nikolaets-yu@ukr.net

INFORMATION AND COMMUNICATION SPACE OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2023)

The article characterized the development of the main segments of the information and communication space of Ukraine under conditions of the Russian-Ukrainian war. The factors that have influenced the dynamics of media consumption by Ukrainian citizens, as well as the conditions that determine the level of public trust in various sources of information and the specifics of their verification are identified. The goal is to determine the impact of the Russian-Ukrainian war on the nature of changes in Ukraine's information and communication environment, and to outline the means of counteracting enemy information and psychological operations aimed at the sovereignty and territorial integrity of Ukraine. The study uses methods of analysis and synthesis, induction and deduction, abstraction, generalization, discursive analysis and content analysis. The novelty of the study is that it is one of the first attempts in Ukraine to comprehensively analyze the dynamics of the information and communication space of Ukraine in conditions of Russian-Ukrainian war.

***Conclusions.** During the war Ukrainian citizens were able to create an information field that comfortable for patriots of the country, focused on spreading confidence in the ability to defeat the aggressor. This made it possible for a long time to successfully resist the influence of hostile information and psychological operations. This was facilitated for some time by the established habit of checking information, as well as the availability of alternative sources of content in social networks, video hostings, messengers. Gradually, social networks were increasingly used to spread anti-Ukrainian narratives, forcing the state to resort to new forms of control over the dissemination of information. The state's efforts to counteract the dissemination of information aimed at violating the territorial integrity and sovereignty of Ukraine are insufficient. Coordinated efforts of government, law enforcement agencies and civil society are needed. We need to create an environment for which anti-Ukrainian attacks will be unacceptable. Criticism of the should be constructive, aimed not to destabilized the situation in the state, but at improving the work of power structures.*

***Key words:** Russian-Ukrainian war, information space, media consumption, discourse, information and psychological operations.*

Дата подання: 5 квітня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 22 квітня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ніколаєць, Ю. Інформаційно-комунікаційний простір України в умовах російсько-української війни (2014–2023). *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 140–152. DOI: 10.58407/litopis.230216.

Цитування за стандартом APA

Nikolaiets, Yu. (2023). Informatsiino-komunikatsiinyi prostir Ukrainy v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2023) [Information and communication space of Ukraine in the conditions of Russian-Ukrainian war (2014–2023)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 140–152. DOI: 10.58407/litopis.230216.

